

Halász Imre:

Nagykanizsa centrális helyzete a 19. század második felében¹

Nagykanizsa gazdasági központi szerepét az elmúlt időkben több könyv és tanulmány taglalta már.² Kevesebb szó esett azonban mindez ideig a kulturális életben betöltött központi³ szerepéről és szinte elhanyagolható a közigazgatási központ szerepét tárgyaló értekezések száma, azok is jobbra a városigazgatást vizsgálták, és nem annak a kihatását, hogy a polgári értelemben vett modern közigazgatás területi szerveinek kialakulása milyen hatással volt a töretlenül fejlődő dél-zalai városra. Tanulmányunk tehát a különböző köz- és szakigazgatási hivatalok letelepedését, városképző funkcióját igyekszik tárgyalni, nem tekinti feladatának a városigazgatási szervezet vizsgálatát.

Modern értelemben vett közigazgatási szerepköre Nagykanizsának 1849 előtt nem volt. Az 1849 után, a Bach – korszakban bevezetett közigazgatási modernizálás teremt meg Nagykanizsa igazgatási centrum szerepét. Az 1849 utáni, Sashegyi Oszkár által kormányzattörténetileg a provizórium időszakának nevezett igazgatástörténeti periódusban alakítják ki a megyén belüli új, hatékony, most már nemcsak névleges járási beosztást, s ekkor válik járási székhellyé a dél-zalai mezőváros. Az északnyugat – délkelet irányban elhúzódó Zala vármegyének 1849-ig hat járása volt: a tapolcai, a (zala)szántói, a (nagy)kapornaki, a (zala)egerszegi, a (zala)lövői és a csáktornyai járás, melyet földrajzi helyzete miatt – Muraköz néven emlegettek a megyegyűléseken. Az 1849 előtti, észak – déli fekvésű járások jőszerével csak „nevüket adták” a járásokhoz, mert közigazgatásának és bíraskodásának vezetője, a főszolgabíró, továbbá az alszolgabírók általában saját kúriáikból igazgatták a rájuk bízott közigazgatási egységet, de gyakran úton voltak a járás valamelyik helységébe, ahová hivatalos ügyeik szólították őket. Ez szükségszerű is volt, amikor a megyében csak három településen, Csáktornyán, Tapolcán és Zalaegerszezen volt olyan épület, ahol valamilyen közigazgatási hivatal működött.⁴

A megye alsó fokú igazgatását érintő változtatások során a korábbiakból csak három járást hagytak meg 1849 után, a zalaegerszegit, a nagykapornakit és a tapolcait, ezekhez három újat szerveztek meg: a sümegi, az alsólendvai és a nagykanizsai járásokat. A területi

beosztás is sokkal kedvezőbb volt, mint a feudális korban, ugyanis a központ a legtöbb lakost számláló helység lett, általában a járás földrajzi középpontjában, a jelentősebb forgalmú utak elágazásánál, viszonylag jelentős kézművesiparral rendelkező településeken, az adott régió piackörzetének központjában. Sikertült így elérni azt is, hogy a járásokban – hiszen az elnevezés is innen adódott – a központtól legtávolabb fekvő helység is egy nap alatt elérhető legyen az oda- és visszautazást is figyelembe véve. Ez szükségszerű a helyhez kötött közigazgatási hivataloknál, ahol a munkaidő kötött, s az ügyfél a hét minden napján elérhette az ügyintézőt.⁵ Az ekkor bevezetett közigazgatási szisztémában ugrásszerűen megnő a közigazgatási hivatalok ügyfélforgalma. Ezt az elmúlt évtizedekben majdnem mindig – talán a Bach – korszakkal szembeni szinte „kötelező” – elítélő vélemény az öncélú és a mindent ellenőrző bürokrácia elburjánzásának értékelt, s azóta sem vagyunk híján hasonló – inkább a helytörténeti irodalomban felbukkanó – véleményalkotásnak, következtetésnek. Véleményünk szerint azonban – nem vitatva a szabadságharc utáni politikai helyzetből fakadó intézkedések negatívumainak nagy részét – a kialakuló közigazgatási változások sok tekintetben előremutatóak, pozitív hatásúak voltak, melyek természetesen magával hozták a hivatali ügyintézés átalakulását, fejlődését, melynek hatásai nem mindig mérhetők le rövid idő alatt. A kialakuló szakszerű államigazgatás bevezetése abban a történelmi helyzetben, amikor az elbukott szabadságharc utáni „rendszerváltást” követően mindennek rossznak kellett lenni, amit átalakítottak, amit bevezettek és ami az új rendszert testesítette meg, hiszen az adott helyzetben hangulatilag ez érthető volt. Ezt aztán tovább táplálta Jókai Mór Az új földesúr című regénye, vagy a korszakról Berzeviczy Albertnek írt négykötetes munkája. Az államot azonban működtetni kell, főleg akkor, amikor a szakigazgatás szakszerűségét erősíteni kell, és egy új típusú, más fajta szakszerű közigazgatást kell bevezetni. A változtatások pozitív hatásait a későbbi értékelők az esetek többségében a Bach – korszakról alkotott véleményüknél elvetik, – bizonyítva látják véleményüket a báró Alexander Bach belügyminiszter és rendszerének bukásával – a dualizmus idejéről alkotott véleményükben azonban nem kifo-

gásolják ezeket, nem ismerve fel – talán szándékosan (?) – annak az igazgatás korszerűsítésében bevezetett újításait, változtatásait, modernizálásai továbbélő hatását.

Tulajdonképpen ekkor, ebben a periódusban kezdődnek el a polgári kori alsó fokú közigazgatási központok kiépülése: egy bizonyos tájegység gazdasági központjába telepített közigazgatási, pénzügyigazgatási, törvénykezési és közrendvédelmi szervezet egy településen való diszlokálása. Zala megyében a Bach – korszakban járási székhelyé vált települések ezt a rangjukat 1950-ig, a közigazgatás szocialista átszervezéséig megtartották, természetesen a trianoni békeszerződéssel a Szerb–Horvát–Szlovén Királysághoz csatolt területek kivételével.⁶ Az 1850-es, majd 1853-as átszervezésnél tekintettel voltak az új pénzügyigazgatási és törvénykezési szervezetre és a kialakuló intézményhálózatra, melyet közigazgatási szintek szerint megpróbáltak szinkronba hozni. Bár később voltak még járássok közötti községátcsatolások, illetve új járássok létrehozására is volt számos példa, de ezek az alapstruktúrát lényegileg már nem érintették. Ennek az átszervezésnek az eredményei egyaránt pozitívak voltak, a településszerkezethez, domborzati és közlekedési viszonyok figyelembevételével alakították ki az alsó fokú közigazgatási egységeket. Ezeknek a járássoknak a kialakításával, s nem utolsósorban a hivatalok és alkalmazottaik letelepítésével állandó helyhez kötésével, a kötött ügyintézési idejével és rendjével áttekinthetőbb, jobban funkcionáló alsó fokú közigazgatási szervezet jött létre, pont azon a szinten, ahol addig ez ilyen formában még nem létezett, s ennek a folyamatnak kifejezetten kedvezményezettje volt a – már többször említett – komoly piackörzettel rendelkező, a gazdasági centrum szerepét betöltő Nagykanizsa, melynek dinamikus gazdasági fejlődésére mi sem jellemzőbb, mint az, hogy az 1845-ben itt megalakult takarékpénztár egyike az abban az évben Magyarországon nyilvántartott 20 takarékpénztárnak, (az osztrákoknál ebben az évben csak nyolcat tartottak nyilván), s a pénzügyintézetek száma 1879-re a városban ötre szaporodott.⁷

Az új közigazgatási rendszernek megfelelően, Nagykanizsán tehát létrejött a megyehatóságnak közvetlenül alárendelt császári és királyi közigazgatási főbírói hivatal, melyet a közigazgatási főbíró irányított az alárendelt közigazgatási segéddel, és egy, vagy két írakkal. Ezek a kinevezett hivatalnokok már a többször hangsúlyozott helyhez kötött hivatalok személyzete, alkalmazottaik a járás székhelyén laktak, és meghatározott hivatali időben intézték a hivatalos ügyeket. A járási hivatalok működési rendjét véglegesen a bel-, igazságügyi és pénzügyminiszter 1855. március 17-én kiadott rendelete szabályozta végérvényesen. Bár ez a rendelet elsősorban a hivatal ügykezeléséről intézkedik, ebben szabják meg a napi hivatalos időt hét órában, továbbá elrendelték, hogy vásár- és ünnepnapokon délutánonként is legyen ügyelet a szolgabírói hivatalokban esetle-

ges sürgős intézkedés megtételére.⁸ Ugyanennek a hivatalnak állt alkalmazásában a járás közegészségügye feletti felügyeletet ellátó kerületi sebész kettős alárendeltségben, egyrészt szakmai felettese a megyei főorvos volt, másrészt közigazgatási téren a közigazgatási főbíró volt a felettese. Az esetleges járványok elszigetelése és a járás egészségügye feletti őrködés mellett a szegény sorsú betegek ingyenes gyógyítása is a feladata volt. Jóllehet kerületi sebészeket már – hasonló feladatokkal – a feudális kori vármegye is alkalmazott, jelenléte (később a mérnökkel együtt) a szakigazgatás megjelenésének kezdete. Itt kell megemlíteni, hogy az egészségügyi igazgatásban foglalkoztattak egy járási bábát is, kinek feladata a szegény sorsú szülő nők ingyenes ellátása és a falusi bábaasszonyok oktatása volt.⁹

Az alsó fokú közigazgatási szerepkör tehát megnövelte a város ún. „nappali népességének” számát, hiszen akinek hivatalos elintézni valója volt, az kisebb-nagyobb bevasárlásait is itt intézte, illetve fordítva is igaz, vásárokra, iparosokhoz stb. járva intézték el egyéb hivatalos ügyeiket is a környék polgárai. Ez a folyamat felerősödött a Bach – korszakban végbement másik lényeges változtatással, a közigazgatásnak a törvénykezéstől való szétválasztásával. 1849-től a régi megyei sedriák helyére a – kerületi főtörvényszéknek alárendelve – a cs.kir. törvényszékek léptek. A járássokban létrehozták a járásbíróságokat, a magyar jogtörténetben először. „Felállításuk a közigazgatástól különválasztott állami törvénykezési szervezet kiépítését a legalsóbb fokon megvalósította. Ez a különválasztás azonban csak 1854-ig volt teljes” – összegzi véleményében Szita János.

Az 1849. november 3-án kiadott császári rendelet alapján kétféle járásbíróságot állítottak fel. A „másodosztályú járásbíróságok” polgári peres és kihágási ügyekben ítéleztek. Nagykanizsán 1850 márciusában kezdte meg tevékenységét a járásbíróság, melynek törvénykezési főbírája Nagykanizsán, szolgabírója és a járásbíróági segéd (itt nem hivatalsegédről van szó!) Letenyén lakott.¹⁰

A definitívum kori átszervezéssel 1854-ben a járásbíróságokat megszüntették, hatáskörüket az egyesített közigazgatási és bíraskodási feladattal a közigazgatási szolgabíró vette át, a vegyes szolgabírói járássokban – így Nagykanizsán is – a bírói funkciókban a „cs.kir.szolgabírói hivatal mint járásbíróság” nevet használva.¹¹

A törvénykezés és közigazgatás végleges szétválásánál¹² Nagykanizsa véglegesen járásbíróságot kap, s a már a korábbiakban említett nappali népességszám ezáltal fokozódik, különösen miután az ingatlanforgalmat telekkönyvi bejegyzéshez kötötték.¹³

A Bach-rendszer teljesen új pénzügyigazgatási rendszert vezetett be. A tartományi pénzügyigazgatóságoknak alárendelve pénzügyigazgatóságokat hoztak létre, melynek hatásköre több megyére terjedt ki. Ezeknek a pénzügyigazgatóságoknak az illetékessége az egyenes

adók (földadó, házadó, személyes kereseti adó, jövedelmi adó) kivételével valamennyi állami adóra, illetékre, jövedékre kiterjedt, ugyanúgy mint a közvetett adókra, a bor- és húsfogyasztási adóra, a kereskedelmi célra főzött pálinka utáni égetett szesz adójára, a sör és a cukorfogyasztás adójának beszedésére, emellett kiterjedt hatáskörük továbbá az illetékekre és a jövedékekre: a só-, a dohány-, a lópor-, és a lottójövedékre is. A pénzügyigazgatóságok irányították és ellenőrizték a kincstári birtokok gazdálkodását és gyakorolták a pénzügyőrség feletti felügyeletet. A körzeti pénzügyigazgatóságnak alárendelve, két járásra kiterjedő illetékességgel az adóhivatalok voltak a pénzügyigazgatás legelső szervei. Az adóhivatalok egyrészt a körzeti pénzügyigazgatóságok hatáskörébe tartozó adó-, illeték- és jövedékügyekben intézték az ügyeket, másrészt ezen adók beszedésénél egyben adópénztárak is voltak.¹⁴ Ezek az adóhivatalok a cs. kir. országos pénzügyigazgatóság 1851. október 1-jei rendelete alapján jöttek létre. Ahogy a rendelet fogalmaz: „... minden szolgabírói járásban található községek, az adóbeszállítás kitelhető könnyítésének tekintetbe vételével a legközelebb fekvő adóhivatalhoz soroztassanak.”¹⁵ Ennek a rendeletnek a melléklete közli a pénzügyigazgatóságokhoz rendelt adóhivatalok és a „hozzáutásítandó szolgabírói járasok” beosztását is. Így a Soproni Polgári Közigazgatási Kerület Somogy és Zala megyékre illetékes pénzügyigazgatóságát Nagykanizsán hozták létre, mely egyben a járás adóhivatalának is helyt adott, továbbá székhelye volt az erre a két megyére illetékes Pénzügyőrség parancsnokságának is.¹⁶ Mondhatnánk azt is, hogy a város az új adó- és pénzügyigazgatási szisztémának is kedvezményezettje, ám a racionálisan megszervezett pénzügyigazgatás a rendkívül erős gazdasági centrum szereppel bíró Nagykanizsán telepítette le az új hivatalt, s a két megyére kiterjedő hatáskörrel regionális szerepet biztosított neki. A hivatalokat fokozatosan fel kellett tölteni szakhivatalnokokkal és irodai segédzeméllyel. Ezzel nem kis számú új lakost telepített a városba, ez a hivatalnokréteg már a képzettségét felhasználó polgári réteget, az ún. Bildungsbürgertumot erősítette, melynek további képviselői a jogszolgáltatás szakképzett gárdája már jelen volt a városban. S ahol bíróság van, ott szükségszerűen megjelenik az ügyvéd is, számuk később egyre gyarapszik. 1874-ben már egyletük van, Első Zalai Ügyvéd Egylet néven, és a következő évtől már kamarájuk is van a zalai ügyvédeknek.¹⁷

A szabadságharc leverésétől 1854-ig ostromállapot van a Magyar Korona ország területén. A közigazgatási egységekben ekkor hozzák létre a csendőrséget, mint karhatalmi erőt, melynek feladata a közrend felügyelete, és bűncselekmények esetén a nyomozás, és a felderítés is. A megyében egy csendőrszárnyat helyeztek el, melynek parancsnoksága a megyeszékhelyen volt. A szárnyparancsnokságnak alárendelten a megye két – közel ha-

sonló súllyal bíró – településén hoztak létre szakasparancsnokságokat, Sümegen és Nagykanizsán.

Ami a fegyveres erőt illeti, a megyében egy gyalogezred állomásozott, melynek alegységeit a megye négy mezővárosában, Nagykanizsán, Alsólendván, Keszthelyen és Zalaegerszezen helyezték el. Nagykanizsán volt az ezredparancsnokság és a hadkiegészítés tekintetében meghatározó szerepet játszó térparancsnokság.¹⁸

Ezek a letelepedő intézmények a város gazdasági életére is jótékony hatással voltak. Elsősorban a fegyveres erő jelent meg a város és környékének gazdasági életében mint tömeges fogyasztó: a hadseregellátás mindig is jó üzlet volt a beszállítók számára.

Fél évtizeddel a sokszor méltánytalanul „sötétnek” aposztrofált Bach-rendszer kezdete után a város már különböző szintű igazgatási funkciókat tölt be:

felső (regionális) szintűt	– pénzügyigazgatásban
közép (megyei) szintűt	– hadkiegészítésben (a hadügyi igazgatás részeként)
alsó (járás) szintűt	– közigazgatásban (járás székhely) – jogszolgáltatásban – rendészeti igazgatásban.

Bár nem témája jelen tanulmánynak, de meg kell jegezni, hogy Nagykanizsa gazdasági centrum szerepe túlmutat a megyehatáron (ez is regionális szintű), közlekedési csomópont szerepe a vasútfejlesztéssel egyre jobban felértékelődik, kulturális szerepe átmeneti vizszaesés után, – ami gimnáziumának algimnáziummá minősített éveire tehető – ismét rohamosan növekszik.

Ezek a folyamatok, továbbá a város szinte töretlen gazdasági fejlődése indította arra a mezőváros vezetését, hogy az 1854-ben bevezetett „definitív” rendszer előtt megkísérelje a megyeszékhely Nagykanizsára helyezését,¹⁹ amely a presztízsszempontok mellett további fejlődést jelenthetett volna, hiszen a polgári fejlődés szükségszerűen együtt jár intézményei kialakulásával, s egy középszintű közigazgatási központban erre az átlagosnál nagyobb hangsúly helyeződik, ami az előbbieket figyelembe vételével még erőteljesebben jelentkezhet városfejlesztő tényezőként.

A megyeszékhely-változtatás felvetésének rendeleti alapja az 1853. január 10-i legfelsőbb elhatározás volt, mely előírta, hogy kormányzati kerületenként szervező bizottmányokat kell létrehozni, mely előkészíti az államigazgatás átszervezését. Ennek a bizottmánynak a feladata volt a közigazgatási és törvénykezési területi egységek kialakítása, beosztása, a székhelyek meghatározása továbbá a személyi állomány kiválasztása.²⁰ A Sopron székhelyű közigazgatási szervező bizottság néhány változtatást végrehajtott Zala megyében. Hat Balaton – felvidéki községet – melynek területi elhelyezkedése indokolta – Veszprém megyéhez csatolt, és kettővel növelte a megyén belüli járasok számát. A hat alsó fokú

közigazgatási egységet nyolcra növelve létrehozták a keszthelyi és a bánokszentgyörgyi járásokat, ezzel területileg tovább szűkítve a még mindig viszonylag nagy területű járásokat, tovább javult a területi elhelyezkedés.²¹ E bizottság tevékenysége során merülhetett fel a közigazgatási szerepkört is egyre inkább betöltő Nagykanizsa vezetőiben, hogy megkíséreljék a lehetetlent. Jóllehet a szervező bizottság mindjárt működése kezdetén, az 1853 tavaszi ülésén leszögezte, hogy csak nagyon indokolt esetben lehet szó hivatalok átköltöztetéséről, miután ezt rendkívül költségesnek tartották. Az április 9-i ülésen a szervező bizottmány egyik tagja, Michael Hengelmüller felvetette azt a gondolatot, hogy a megyehatóságot az átszervezés során Nagykanizsára kellene telepíteni. Javaslátát azzal indokolta, hogy Nagykanizsa sokkal jelentősebb gazdasági központ a megye jelenlegi székhelyénél, és ez a jelentősége tovább fog fokozódni a megépítendő vasúttal, továbbá Nagykanizsán lesz a székhelye a Somogy és Zala megyék területére kiterjedő illetékességű Pénzügyigazgatóságnak is. Azt nem tagadta, hogy Zalaegerszeg is megfelelt azoknak a feltételeknek, amit a Bach – rendszer Belügyminisztériuma támasztott a megyeszékhelyekkel szembeni kritériumoknak. Zalaegerszeg mellett szólt az is, hogy régóta ez a megye székhelye, Zalaegerszegen vannak a megyei épületek és itt van a megyei börtön is.²²

A kutatás során eddig nem sikerült nyomára jutnunk annak, vajon a nagykanizsai városvezetés kereste-e meg Hengelmüllert, vagy a hivatalnoknak valamilyen más okból volt Nagykanizsa kiemelkedő jelentőségű. Mindenesetre a szervező bizottmány – ahogyan ilyenkor el kell járni – véleményt kért az érintett megyétől is, de nem a közigazgatásban érintett – s a számukra kedvezőtlen döntés után mindenképpen lakást is változtatni kényszerülő – közigazgatás alkalmazottaitól, hanem a kérdésben indifferensnek tartott megyei törvényszék elnökétől. Az elnök válaszában kifejtette, hogy tulajdonképpen mindkét mezőváros központi fekvése miatt lehetne megyeszékhely, de Nagykanizsa földesura Batthyány herceg nem hajlandó megfelelő épületet biztosítani a megyei hivatalok számára, a város pedig nem volt képes saját erejéből felépíttetni a külsejében is imponáns

épületeket, olyan rövid idő alatt pedig végképp nem, hogy az 1854. január 1-jével hivatalba lépő régi – új hatóság ezt használni tudja. Zalaegerszegen pedig – érvel tovább a megyei törvényszék elnöke – megfelelő épületek vannak a megyei és a járási közigazgatási hivatalok számára is. Ezek után nem csoda, hogy az elnök nem javasolta a költséges változtatást, a költözést, melyben a későbbiekben neki is része lehetett volna. A Soproni Helytartósági Osztály Szervező Bizottmánya 1853. május 23-i ülésén úgy oldotta meg a problémát, hogy nem Nagykanizsa székhellyé válása ellen, hanem a rendkívül költséges átköltöztetés ellen foglalt állást.²³

Bár a megyeszékhely továbbra is maradt Zalaegerszegen, az egyre fejlődő, és a tőkés viszonyok kibontakozásával egyre inkább különös gazdasági centrummá fejlődő Nagykanizsa nem tett le ebbéli szándékáról, de egy későbbi, a törvényhatóságok rendezése előtti, 1874-ben tett ilyenirányú kísérlete is sikertelen maradt.²⁴

A polgári igazgatás intézményei kialakulása során 1875. augusztus 1-jével kapott közjegyzőséget Nagykanizsa, majd az 1878-ban életbe lépett erdőtörvény előírásainak megfelelően felállított hat megyei állami erdőhivatal egyikét is a városba telepítették.²⁵

Egy két és fél évtizedes folyamatban alakult tehát ki a dél – zalai város igazgatási centrum szerepköre, a közigazgatás decentralizált hivatalainak kiépítésével. Hivatalnokai, a képzettségét felhasználó polgárság, a Bildungsbürgertum képviselői új szint, életmódot honosítottak meg a városban, mely – Zala megyében elsőnek – 1871-ben nyerte el a rendezett tanácsú város jogállását, s tekinthetjük a mai értelemben vett modern szervezeti és társadalmi városnak. Ezt a pozíciót csak a Bildungsbürgertum és a vállalkozó polgárság, a Besitzbürgertum egyidejű jelenléte miatt tudta elérni, kik egyaránt hajlandóak voltak tenni a városért, kultúrájáért, fejlődéséért, s ezzel a folyamattal válik a polgári fejlődés során teljessé Nagykanizsa centrális szerepe, melynek kiindulópontja a sokszor elmarasztalt Bach – rendszer igazgatási átszervezéseiben keresendő, akkor is, ha a változtatások a későbbiek folyamán egyre kevesebb hangsúllyal idézik a nemegyszer viharos kezdeteket.

Jegyzetek:

¹ A tanulmány a Pro Renovanda Cultura Hungariae Alapítvány Osztrák–Magyar Közös Múlt Szakalapítvány támogatta KÖZÉPSZINTŰ IGAZGATÁS ÉS AZ ADMINISZTRATÍV ELIT kutatási program részeként készülő hosszabb tanulmány része.

² A teljesség igénye nélkül:

BÁCSKAI Vera – NAGY Lajos: Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban. (Akadémiai Kiadó, Bp. 1984.)

BÁCSKAI Vera: Városok és városi társadalom Magyarországon a XIX. század elején (Akadémiai Kiadó, Bp. 1988.)

- BÁCSKAI Vera: Piackörzetek és piacközpontok a Dél-Dunántúlon a 19. század első felében (In: Zalai Gyűjtemény 34. Gazdaságtörténeti tanulmányok. Zalaegerszeg, 1993. 213–250. p.)
- HALÁSZ Imre: Adatok a nagykanizsai pénzüzetek történetéhez a tőkés gazdaság kialakulásának első időszakában (In: Vera – nem csak – a városban. Rendi társadalom – polgári társadalom. Supplementum, 1995. Hajnal István Kör, 1995. 175–184. p.)
- HALÁSZ Imre: Adatok Zala vármegye pénzüzeteinek topográfiájához a 19. század második felében (In: Válalkozó polgárok a Dunántúlon a dualizmus korában. Veszprém, 1995. 115–126. p.)
- KERECSENYI Edit: A nagykanizsai Gutmann-család felemelkedése a nagyburzsoáziába (In: Zalai Gyűjtemény 12. Közlemények Zala megye közgyűjteményeinek kutatásából. 1979. Zalaegerszeg, 1979. 146–166. p.)
- T.MÉREY Klára: Dél-Dunántúl iparának története a kapitalizmus idején (Akadémiai Kiadó, Bp. 1985.)
- T.MÉREY Klára: Nagykanizsa, Somogy kapuja a dualizmus korában. (In: Somogy Megye Múltjából. 20. Levéltári Évkönyv. Kaposvár, 1989. 125–162. p.)
- Továbbá ld. KAPOSI Zoltán: Térszerkezeti változások Somogy és Zala vármegye határán a 18–20. században és T.MÉREY Klára: Nagykanizsa szerepe a régió közlekedésében a 18–19. század fordulóján című tanulmányait ugyanebben a kötetben.
- ³ A művelődési központ – elsősorban a közoktatást érintő – szerepköréről – ld.
- DEGRÉ Alajos: A nagykanizsai piarista gimnázium hatása Nagykanizsa várossá fejlődésére (Nagykanizsa Város Tanácsának Híradója. 18. évf. Nagykanizsa, 1986. 48–51. p.)
- DEGRÉ Alajos: Középkorai oktatás Zala megyében az 1848-as forradalomtól a kiegyezésig (In: A Dunántúl településtörténete III. 1848–1867. Székesfehérvár, 1978. 204–209. p.)
- HALÁSZ Imre: A megye katolikus népiskoláinak és tanítóinak helyzete a Bach-korszak első éveiben (In: Zalai Gyűjtemény 16. Közlemények Zala megye közgyűjteményeinek kutatásából 1980–1981. Zalaegerszeg, 1981. 105–122. p.)
- HALÁSZ Imre: Zala megye izraelita iskolái a Bach-korszak első éveiben. 1849–1853. (In: Zalai Gyűjtemény 18. Közlemények Zala megye közgyűjteményeinek kutatásából 1982–1983. Zalaegerszeg, 1983. 227–242. p.) ugyan e témáról
- HALÁSZ Imre: Adatok a zalai zsidó kisiskolák 19. század közepi történetéhez (In: Történeti tanulmányok Dél-Pannóniából II. Pécs, 1994. 81–89. p.)
- HALÁSZ Imre: Zala megye gimnáziumai a Bach-korszak első éveiben (1849–1854) (In: Zalai Gyűjtemény 26. Közlemények Zala megye közgyűjteményeinek kutatásából 1987. Zalaegerszeg, 1987. 129–144. p.) ugyan e témáról
- HALÁSZ Imre: Adatok Zala algimnáziumainak Bach-korszak eleji helyzetéhez. (In: Történeti tanulmányok Dél-Pannóniából I. Pécs. 1988. 195–204. p.)
- KAPILLER Imre: A Nagykanizsai Piarista Gimnázium diákjai az iskola alapításától 1848-ig. (In: Zalai Gyűjtemény 18. Közlemények Zala megye közgyűjteményeinek kutatásából 1982–1983. Zalaegerszeg, 1983. 145–156. p.)
- KOTNYEK István: Alsófokú oktatás Zalában 1918-ig. (Zalai Gyűjtemény 9. Zalaegerszeg, 1978.)
- Továbbá ezen kötetben NÉMETH József: Zalai városok szellemi kisugárzó hatása a 19. század végén című tanulmánya.
- ⁴ A megye feudális kori közigazgatásáról részletesen ld. az alábbi tanulmányokat:
- DEGRÉ Alajos: A megyei közigazgatás átalakulása a XVIII. század elején (In: Jogtörténeti tanulmányok IV. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1980. 59–70. p.)
- DEGRÉ Alajos: Zala megye vezetőinek kiválasztása a feudalizmus utolsó idejében (In: Jogtörténeti tanulmányok V. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1984. 44–57. p.)
- TURBULY Éva: Zala megye közigazgatása a XVIII. század első felében. (Levéltári Közlemények, 57. évf. 1986/2. 267–293. p.)
- ⁵ HALÁSZ Imre: A polgári-kori járási közigazgatás kialakulása Zala megyében (In: A Dunántúl településtörténete IV. 1867–1900. Veszprém, 1982. 179–184. p.)
- HALÁSZ Imre: Az önkényuralmi közigazgatás kiépülése Zala megyében 1849–1854. (Levéltári Közlemények 57. évf. 1986./1.) 125. p. (A továbbiakban: HALÁSZ, 1986.)
- HALÁSZ Imre: Közigazgatás és közoktatás Zala megyében az abszolutizmus berendezkedése idején 1849–1855. (Kandidátusi értekezés. Kézirat. Zalaegerszeg, 1994.) 27–28. p. (A továbbiakban: Halász, 1994.)
- ⁶ uo. 98. p.
- ⁷ HALÁSZ, 1986. és HALÁSZ, 1995.
- ⁸ HALÁSZ, 1986. 122–123. p., a Magyarországot illető Országos Törvény és Kormánylap (a továbbiakban: MOKL.) 1855. 133–165. p. alapján.
- ⁹ HALÁSZ, 1986. 105–107. és 110–111. p. és SZITA János: A magyar alkotmány történetének vázlata 1848–1945. (Pécs, 1993.) 86. p. (A továbbiakban: SZITA, 1993.)
- ¹⁰ uo.
- HALÁSZ, 1994. 77–79. p.
- ¹¹ uo.
- ¹² SZITA, 1993. 104–105. p.
- ¹³ HALÁSZ, 1994. 80–84. p. és SZITA, 1993. 104–107. p.
- ¹⁴ SZITA, 1993. 96–102. p.
- ¹⁵ MOKL. 1851., 589. p.
- ¹⁶ uo. 592. p.
- ¹⁷ BARBARITS Lajos: Nagykanizsa (Magyar Városok Monográfiája, Bp. 1929.) 170. p. (A továbbiakban: BAR-

- BARITS, 1929.)
- ¹⁸ HALÁSZ, 1986. 124. p. és SZITA, 1993. 108–111. p. és ZML. XV. 3. I. 124.
- ¹⁹ Nem ez volt az egyedüli kísérlet a megyeszékhely áthelyezésére. 1874-ben, mikor a vármegyei törvényhatóságok rendezése az országgyűlés elé került, Nagykanizsa elérkezettnek látta az időt, hogy ismét megkísérelje a megyeszékhellyé válást, ezúttal is sikertelenül. (ZML. V. 1601. 437. Közli: Zalaegerszeg. Dokumentumok a város történetéből. Zalaegerszeg, 1985. 135–145. p.) A törekvés külön érdekessége, hogy a dél-zalai város a Tanácsköztársaság alatt lett egy rövid ideig megyeszékhely, méghozzá úgy, hogy a tanácskormány Zala megyét kétváltasztotta, Észak-Zalára, melynek Zalaegerszeg maradt a központja, és Dél-Zalára, melynek Nagykanizsa lett a székhelye. Érdemi berendezkedésre – értelemszerűen – nem kerülhetett sor.
- ²⁰ SASHEGYI Oszkár: Az Abszolútizmuskori Levéltár (A Magyar Országos Levéltár kiadványai I/4. Akadémiai Kiadó, Bp. 1965.) 341–342. p.
- ²¹ Magyar Országos Levéltár D. 136. 3.
- ²² uo. 1853. május 23-i jegyzőkönyv.
- ²³ uo.
- ²⁴ ld. 18. számú jegyzetet.
- ²⁵ BARBARITS, 1929. 182. és 195. p.